

КОНТАКТИ ЗАДУНАЙСЬКИХ ТА ЧОРНОМОРСЬКИХ КОЗАКІВ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ - НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Знищення Запорозької Січі у 1775 р. не призвело (попри бажання російського уряду) ні до знищення назви запорожців, ні до повної ліквідації ролі козаків в житті Південної України. Ще кілька десятиліть російські урядовці мусили розв'язувати козацьке питання і вирішувати долю людей, які продовжували називати себе запорожцями і розуміти себе єдиним товариством або окремою верствою, навіть незважаючи на різне державне громадянство. 1775 рік розділив запорозьке товариство на "вірних" та "невірних" по відношенню до російського уряду. Але для самих козаків такий розподіл був достатньо умовним. Наша розвідка присвячена тим стосункам, які існували між "вірними" козаками, з яких згодом було утворене Чорноморське козацьке військо, та турецькими запорожцями, які стали підданими Османської імперії.

Вже влітку та восени 1776 р. російські урядовці, ще не зовсім переконавшись у чисельній втечі запорожців за кордон, але вже розуміючи, що якась кількість козаків знаходиться в межах Османської імперії, стали посилати до них довірених людей з метою повернути їх назад до Росії. Цікаво, що з такою пропозицією мали звернутися саме колишні січовики, яким російське керівництво довіряло. Так, у рапорті від 31 грудня 1776 р. князь О. О. Прозоровський повідомляв генерал-фельдмаршалу П. О. Румянцеву-Задунайському, що в жовтні на вимогу Г. О. Потьомкіна послав до Очакова двох довірених йому запорожців та наказав їм "проживающим в околностях Очакова и яко большею частию дезертировавших из полков сказать не столько ласкою, как тем скорее в них упрямство можно возбудить, а единственно чтобы они яко верно подданные Российской империи ... скорее возвращались в отечество" [2, арк. 103]. У своєму рапорті вищезгадані колишні запорожці Григорій Кривецький та Семен Кислицький повідомляли, що були послані спеціально до Очакова з метою умовити "бывшего запорожского войска серомах" повернутися до Росії. Діяли вони відкрито, відсилали з подібними пропозиціями козаків у різні місцевості і "сколько там живущих запорожцев уговаривали, однако турки хотя и знали, но ни в чем нам не препятствовали" [2, арк. 104]. На цей час князь О. О. Прозоровський настільки довіряв "вірним" запорожцям, що саме їм доручав виконання найделікатніших завдань (як, наприклад, перехоплення урядового османського кур'єра) [2, арк. 101 зб.].

У наступні роки відбулося офіційне визнання статусу запорожців в межах Османської імперії та прийняття їх у підданство. Відповідно ставлення до них російських урядовців стало більш різким та менше терпимим. Однак ще довго російський уряд докладав чимало зусиль, щоб повернути їх назад. Тому до переходів державних кордонів, на той час ще достатньо умовних, колишніми запорожцями російські прикордонні варти ставилися толерантно. Самі ж козаки перетинали їх достатньо часто у різних напрямках, не розуміючи ще чітко, де саме їм краще зупинитися. Так, у червні 1777 р. колишній запорожець Іван Білий був спеціально посланий П. Текелією до Очакова з розвідувальною метою. Повернувшись, він повідомив, що бачив по різних місцевостях багато колишніх запорожців "и прикреплясь часто к оным под видом покупки неводов, в которых они большею частью при речках Березане, Телегуле и Карабаще упражняются; часто слышал между разговорами, что многие из них намеревают переходить на нашу сторону по-прежнему" [3, арк. 28]. Через кілька місяців, а саме у листопаді 1777 р. П. Текелії повідомили про перехід Антона Легкоступа - козака Поповічевського куреня, "по раскаянии возвратившегося сюда с Телигульского лимана" [3, арк. 80]. Останній свідчив, що "живущих при рыбных ловлях запорожцев многое число в подданство к

турку поклонилось, коим и присягу учинили, и отправлены на устье Дуная, на назначенное место новой сечи..." [3, арк. 80]. Отже, наприкінці 1770 – на початку 1780-х рр. самі колишні запорожці ще не дуже усвідомлювали свою подальшу долю, шукали собі нового притулку, намагаючись відродити Січ. Однак, незважаючи на перебування по різні боки держав, які до того ж мали напружені, практично ворожі стосунки, самі козаки усвідомлювали себе як колишні запорожці з відповідними правами і особистими відчуттями, в якій би країні вони не перебували.

Османський уряд швидко відреагував на новостворене російським урядом "козацьке питання", надав запорожцям землі і дозволив заснувати Січ на старих засадах, тим більше, що відповідні (як з точки зору природно-географічної, так і політичної) землі існували в пониззях Дунаю. Для російського уряду це ж саме "козацьке питання" було більш болючим, відповідно розв'язувалося довше. Однак існування такого питання в достатньо гострому стані все-таки змусило і російський уряд піти на певні поступки і створити Чорноморське військо вірних козаків, надавши йому достатні права і привілеї, а згодом і окремі землі на Таманському півострові. Відтоді контакти між турецькими та чорноморськими козаками (як називали їх тогочасні російські урядовці) набули дещо іншого статусу, але принципово не змінилися. Рух козаків за Дунай та звідти на Кубань відбувався постійно, але з різною інтенсивністю, що залежало від звичайних життєвих умов, якими могли користуватися козаки та політики уряду по відношенню до запорожців.

Наприкінці 1770 – на початку 1780-х рр. переважав дунайський напрямок переміщення запорозьких козаків. Утворення Чорноморського війська його на певний час пригальмував, надавши поштовх збільшенню руху у зворотний бік. Так, у рапорті командира колишніх запорожців козачої команди секунд-майора С. Білого бригадиру М. Синельникову від 15 лютого 1784 р. повідомлялось про прибуття "с Очаковской стороны в свое отечество из числа бежавших запорожцев до двух сот человек на сю сторону реки Буга", які були приєднані до команди С. Білого [5, арк. 2]. Однак цей рух не набув масового характеру і не поставив під загрозу існування Задунайського Коша. Внутрішні реформи уряду Катерини II у південноукраїнському регіоні, ревізії 1782 та 1795 рр., рекрутські набори, навпаки, збільшили рух козацького населення за Дунай. О. Рябінін-Скляревський навів низку документів з Одеського крайового архіву, яка дозволяє стверджувати, що початок 1790-х рр., між ревізіями 1782 та 1795 рр., позначився значною хвилею втікачів на Кубань та Дунай [9, с. 9]. І хоча процес закріпачення захопив запорожців, що залишилися на півдні України, значно менше, ніж селян та втікачів з Гетьманщини та Правобережної України, вони все одно прагнули приєднатися до своїх головних осередків – чорноморського та задунайського товариств. Крім того, турецькі запорожці брали до уваги особисту неприязнь Катерини II до запорожців, а тому за часів її царювання побоювались переходити на російський бік.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у південноукраїнському регіоні існували такі козацькі групи, об'єднані спадщиною Запорозької Січі, як "чорноморські козаки", "турецькі запорожці" та "козаки запорозького звання" Після закінчення російсько-турецької війни 1787-1791 рр. багато козаків розійшлося по новоприєданому до Росії чорноморському узбережжю й осіло по хуторах, на рибальських промислах та по містах. У 1790-х рр. вони самі себе називали (і офіційні документи це підтверджували) "козаками запорозького звання" [9, с. 11-12]. Вони трималися права вільного громадянського стану і не визнавали ані міщанських, ані будь-яких інших обов'язків, а для суду вимагали притягати їх тільки в Коші чорноморських козаків. "Козаки запорозького звання" почували себе досить впевнено в цьому регіоні і на початку XIX ст., користуючись особистою підтримкою херсонського військового губернатора Е. Й. Ришельє. Так, у розпорядженні Е. Й. Ришельє одеському повітовому суду (1805 р.) зазначалося: "Впредь, корда подобные казаки будут за что-либо подвергаться ответственности по законам,

отсылать таковых в суд для суждения в означенную черноморскую восковою канцелярию за караулом, но отнюдь не в уездный суд. Поелику казаки черноморские имеют особые права и привилегии за собственноручным е.и.в. предписанием грамот войску изображенные” [9, с. 12]. Отже, протягом трьох десятиліть після знищення Нової Січі “козаки запорозького звання” трималися свого стану і козацького права. В цей час Кубань, Степ і Дунай в уявленні козаків жили одним життям, історія зв’язувала їх спадщиною Запорозької Січі. Крім того, такі уявлення значно покращували їх особисте існування, надавали певні переваги, тож їм вигідно було підтримувати такий свій статус і часто нагадувати російським урядовцям про своє окремішне становище.

А. Д. Бачинський зазначав, що 1797 р. у зв’язку зі смертю Катерини II кошовий задунайських запорожців ставив питання про перехід до Росії і звертався з відповідним проханням до російського дипломатичного агента в Галаці П. Ренського. Але на прохання П. Ренського надати козакам рекомендаційного листа генеральний консул в Ясах відповів відмовою, враховуючи можливість провокації, і вказав на маніфест про амністію, який торкався всіх біглих за кордон з Росії [8, с. 32]. Саме з цього часу запорожці почали брати участь у внутрішньотурецьких подіях, і питання про повернення до Росії на деякий час затихло. Після придушення заколоту опозиціонерів на чолі з Османом Пазванд-оглу, що відбувалося в Румелії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. і в боротьбі з яким активну участь взяли задунайські козаки, Порта дозволила козакам оселитися по узбережжю Дунаю в округах Кілійській та Акерманській для “укомплектования и усиления потери их людей российскими дезертирами” [4, арк. 2].

Поява значної кількості турецьких запорожців поблизу російського кордону та запорозьких вожаїв – спеціальних емісарів, які засипалися в Росію для агітації та виводу людей на Задунайську Січ, – безпосередньо на російських територіях, викликала занепокоєння прикордонних чиновників і стала значною складовою офіційного листування російських урядовців протягом 1804-1805 рр. (справа “О намерениях турецких запорожцев” [4]) Тому поява полковника турецьких запорожців Йосипа Білецького в російських прикордонних установах викликала підозру. Херсонський цивільний губернатор О. Акулов у своєму поданні міністру внутрішніх справ В. Кочубею від 18 квітня 1804 р. таємно повідомляв, що Й. Білецькому дозволено вирушити у Сімферополь, але “о прибытии же его туда я извещу г. Таврического гражданского губернатора, коему дам знать о моем сомнении, что сей человек пришел не для обращения себя по прежнему в российское подданство, но вместо того может быть для подговора некоторых из черноморских казаков к переходу в Войско Порты Оттоманской. Об усугублении же бдительности, чтоб беглые елико можно останавливаемы были в переходах через Днестр, я сделал должное кордонной страже предписание” [4, арк. 13 зв.]. Рух козаків за Дунай в цей час був більш численний, ніж рееміграційний потік до Росії. Тому херсонський губернатор мусив підсилити діяльність прикордонної варті, а особі Й. Білецького було приділено особливу увагу.

Незважаючи на недовіру і посилену перевірку російських керівників, Й. Білецький досяг своєї мети, яку висловив від самого початку, і приєднався до чорноморського війська. Перехід Й. Білецького до Росії поклав початок новій хвилі запорозької рееміграції. 1 червня 1805 р. військовий отаман чорноморців Бурсак рапортом повідомив херсонському губернатору Дюку де Ришельє, що Й. Білецький влаштувався на Ачуєвському риболовецькому заводі, “в месте, для его состояния очень выгодном... и я, оказав ему все ласки, приобрел ныне его ко мне доверенность, и потому приступлю ныне же ко исполнению того же его высокопревосходительства предписания стороною предложитъ ему, чтобы он отозвался к брату своему, находящемуся между турецкими запорожцами, об указанных ему у нас милостях... и что впрочем он по ласковому приему и по выгоды своего состояния весьма доволен, и приглашает и их воспользоваться подобною монаршею милостию...” [4, арк. 59 зв.]. Отже, тепер Й. Білецький став

“вожаєм навпаки”, тобто мав заохотити турецьких запорожців повернутися до Росії і своїм власним прикладом довести, що умови для життя козаків в Росії кращі і що вони можуть лишитися так само в козацькому стані і приєднатися до чорноморського козацького війська.

Незважаючи на незначний рееміграційний потік запорожців у 1804-1805 рр. (поодинокі випадки), сподівання чорноморського отамана Бурсака, як і мрії деяких новоросійських урядовців (у першу чергу Дюка де Ришельє) виявилися не даремними. У фонді новоросійського генерал-губернатора (Державний Архів Одеської області) міститься справа, яка дозволяє простежити подальшу долю задунайського полковника Й. Білецького. Справа має характерну назву “Дело по рапорту Черноморского войска Войскового Атамана Бурсака с письмом козака Белецкого о вызове из Турции в Россию Черноморцев” [1]. Специфічна назва, яка використана у назві справи – “Чорноморці з Туреччини”, вжита працівниками архіву не даремно, оскільки саме така назва зустрічається у документах справи. Окрім цієї назви можна побачити в документах справи такі формулювання: “турецкоподданные запорожцы”, “турецкоподданные Российской нации запорожцы”, “запорожцы Российской империи”, “Российскоподданный черноморского войска черноморец” тощо [1]. Зміст справи коротко можна передати таким чином: у серпні 1805 р. Бурсак повідомив рапортом Дюка де Ришельє, що Й. Білецький погодився написати листа своєму брату Гнату Ковалю, який знаходився серед турецьких запорожців (Батуринський курінь) “с самого разрушения Сечи”. Цей лист, який “заключает в себе важный предмет, относящийся до вызова его с прочими товарищами в Россию”, через начальника прикордонних справ Катарджи було таємно відправлено на Задунайську Січ [1, арк. 2]. Як продовження цієї історії в справі приведено рапорт Бугської військової канцелярії Е. Й. Ришельє від 24 вересня 1806 р. про прибуття з Туреччини запорожця П. Ценоряна [1, арк. 3]. Е. Й. Ришельє наказав відправити цього запорожця “для причисления в Черноморское войско, яко принадлежащее тому сословию” [1, арк. 4]. Крім цього випадку Севастопольська карантинна контора також рапортом від 30 липня 1806 р. доповіла віце-адміралу Алексіано, що “прибыли к здешнему порту на лодке пять человек запорожцев турецкоподданных, которые просят допустить их выдержать здесь карантин, и потом отпустить их в Атамань” [1, арк. 6]. Отже, самі турецькі запорожці бачили своє перебування в межах Російської імперії можливим лише в складі Чорноморського козацького війська. Новоросійське керівництво таке бажання турецьких запорожців підтримало, і успішно врегулювало процедуру їх повернення до Росії і приєднання до чорноморського товариства.

Спочатку рееміграційний рух турецьких запорожців внаслідок добре спланованої акції новоросійських керівників був нечисленним. Однак новоросійське керівництво скористалось поодинокими випадками переходу запорожців для того, щоб поставити це питання перед урядом. У зв'язку з загрозою нової російсько-турецької війни питання запорозького війська набувало значної актуальності.

У листопаді 1806 р. розпочалась російсько-турецька війна, і Молдавська армія під керівництвом генерала І. І. Міхельсона почала швидко, майже не зустрічаючи опору турецьких військ, просуватися по Молдавії та Валахії. Незабаром майже все дунайське пониззя та чорноморське узбережжя Бессарабії були зайняті російськими військами, і задунайські запорожці опинилися в безпосередньому сусідстві з ними (грудень 1806 р). На цей час Е. Й. Ришельє вже встиг заручитися підтримкою уряду на випадок переходу їх на бік Росії. 31 грудня 1806 р. імператор Олександр I підписав указ на ім'я херсонського військового губернатора Дюка де Ришельє, в якому зазначалося: “Министр внутренних дел донес мне по отзыву вашему к нему о вышедших из Турции двух запорожских казаков с женами и детьми их в намерении поселиться на землях черноморского войска. Одобряя распоряжения ваши в рассуждении отправления их на те земли с некоторым по бедности их денежным на продовольствие в пути пособием, я поручаю

вам поступать таким образом и впредь в случае выхода сего рода людей" [7, арк. 11].

У січні 1807 р. Е. Й. Риппельє повідомляв І. І. Міхельсону про перехід козака Т. Майдабури із 103-ма турецькими запорожцями: "... из турецких запорожцев Трофим Майдабура собрав 103 человека таких же черноморцов объявил желание служить российской державе" [7, арк. 4]. Командуючий Молдавською армією І. І. Міхельсон звернувся з відповідним проханням до імператора і висловив власні міркування щодо розв'язання такого питання: "полагая между тем, что войско сие есть ближе к роду войска черноморского нежели к какому-либо другому, и как войско таковое есть особенно нужно и полезно на Дунае, признаю не непременною поставляя их на ногу черноморцев дать наименование им войска усть-дунайскаго, не обнадеживая до времени совершенно в том, что могут они получить тут образование по примеру войска Черноморскаго, но подавая виды только к тому, когда таким же образом черноморцы право на то заслужат, я думаю, что сие привлечет и всех других сего роду людей, у турков находящихся" [6, арк. 57 зв.].

Усть-дунайське буджацьке козацьке військо було утворене, до його складу ввійшли як задунайські, так і чорноморські козаки, однак його історія потребує окремої уваги. Варто лише підсумувати, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. колишні запорозькі козаки та ті, хто бажав продовжувати їх традиції, твердо трималися козацького права, називали себе запорожцями і розуміли себе єдиним товариством, навіть незважаючи на перебування в межах різних, воюючих між собою держав.

Джерела та література

1. Державний архів Одеської області. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 4.
2. Російський державний військово-історичний архів (далі РДВІА). – Ф. ВУА. – Спр. 183.
3. РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 192.
4. РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 348.
5. РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 304. Ч. 1.
6. РДВІА. – Ф. 14209. – Оп. 5/165. – Зв. 43. – Спр. 7.
7. РДВІА. – Ф. 14209. – Оп. 5/165. – Зв. 36. – Спр. 23.
8. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828. Історико-документальний нарис. – Одеса: МП "Гермес", 1994.
9. Рябінін-Склярєвський О. З життя Задунайської Січі // Україна. – 1929. – № 4-5.